

Шимчик З. М.,
аспірантка Київського національного університету культури і мистецтв

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПІСЕННОЇ ТВОРЧОСТІ В КОНТЕКСТІ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано стан музичної культури та визначено перспективи її подальшого розвитку. Розкрито поняття «музична культура», виявлено основні недоліки у формуванні музичної культури в Україні. Розроблено рекомендації щодо покращення сучасного стану музичної культури.

Ключові слова: музична культура, пісенні конкурси, фестивальний рух, сучасний стан, виконавство, модернізація, популяризація, музична творчість.

В статье проанализировано состояние музыкальной культуры и перспективы дальнейшего ее развития. Раскрыто понятие «музыкальная культура» и выявлены основные недостатки при формировании музыкальной культуры в Украине. Разработаны рекомендации по улучшению современного состояния музыкальной культуры.

Ключевые слова: музыкальная культура, конкурсы песни, фестивальное движение, современное состояние, исполнительство, модернизация, популяризация, музыкальное творчество.

The article analyzes the state of music culture and its prospects for further development. Examined the concept of "musical culture" and revealed main gaps in forming modern musical culture in Ukraine. Recommendations were developed to improve contemporary condition musical culture.

Key words: musical culture, contests song, festival movement, contemporary condition, performance, modernization and popularization, musical creativity.

Багато науковців досліджували музичну культуру України. З моменту незалежності нашої країни композиторська творчість, пісенна народна музична культура активно вивчалися науковцями. Дослідження в галузі пісенної народної творчості проводилось Ю. Трунез. У її наукових роботах проаналізовано пісенну українську культуру у вимірах національної ментальності, творчість Н. Матвієнко, українську народну пісенність, висвітлено дослідження першооснов етнічної вокальної традиції, соціального підґрунтя й суспільних функцій, естетики фольклорного співу. Особливостям масової музичної культури України в сучасний період приділила свою увагу Г. Толкачова у своїй статті, де розкрила вплив музичної культури на формування вподобань молоді та зазначила про витoki музичної культури із Заходу, О. Палова у монографії «Історія української культури» зацентрувала увагу на розвитку фестивального руху в Україні та конкурсної діяльності, В. Рожок у монографії «Музика і сучасність» розкрив сутність музичної культури в різновиді виконавської майстерності і сприйняття музичних творів, акцентуючи увагу на українській музиці, на видатних композиторах диригентах, чиї імена знає весь світ. З погляду пізнання музику вивчали К. Зенкин, К. Жабинський, А. Клюєв,

Л. Маловик, М. Ройтерштейн, Г. Смаглій, Н. Харнонкурт, які зробили значний внесок у розвиток теорії музики і її філософське осмислення. Вплив музики на формування особистості досліджували такі українські вчені О. Костюк, І. Ляшенко, Г. Тарасов, М. Мацейків та ін. Питанню ж пісенної сучасної музичної культури, зокрема у відображенні її конкурсної діяльності, особливо сучасному стану та перспективам на майбутнє науковцями не приділялося достатньої уваги. Це питання потребує аналізу, адже якщо порівнювати Україну з іншими державами, то варто зауважити, що в нашій країні пісенна музична культура знаходиться на дуже низькому рівні. Ми пропонуємо переглянути класичну структуру пісенної творчості, яка існувала до часу масової комерціалізації, та структуру, яка існує на сучасному етапі формування музичної культури. Якщо раніше важливим чинником формування музичної культури були три складові: композитор, співак і глядач, то зараз вся увага приділяється лише глядачу (Рис. 1).

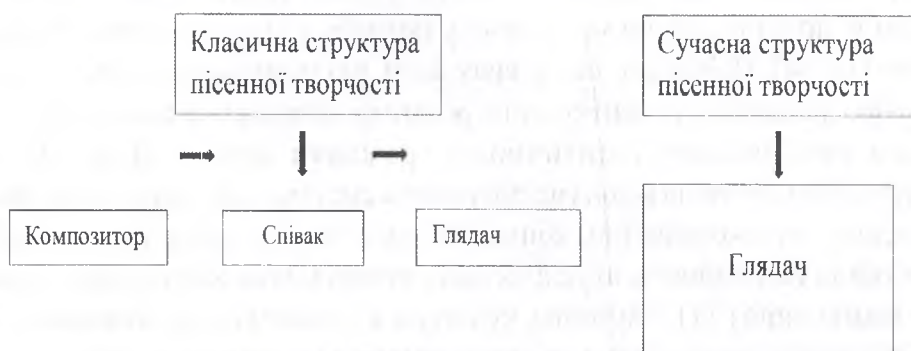

Рис. 1 Структура розвитку пісенної творчості в музичній культурі.

Ще на початку ХХ ст. яскраво позначалось вільне трактування виконавцем композиторського задуму. В цей період музикант інтерпретатор і автор музики поєднувалися в одне ціле. Їх роз'єднання породило дискусію про тип виконавства [9; 26]. Сьогодні схожа тенденція сформувалася навколо сучасного стану музичної культури в галузі пісенної творчості. Всі музично-пісенні проекти створюються, виключно підлаштовуючись під глядача і лише враховуючи те, чи буде цікаво сприймати глядачу. Більшість музичних проектів займаються просуванням свого проекту, який роблять на рівні потреб слухача, вивчаючи загалом музичний ринок, аби на цьому як слід заробити. Доцільним залишається питання щодо стану музичної культури в нашій державі. Важливим є провести ретельний аналіз формування музичної культури та виявити чинники впливу на її розвиток, внести рекомендації щодо покращення музичної культури в Україні.

Мета статті – виявити стан пісенної музичної культури України, з'ясувати перспективи її подальшого розвитку, розробити рекомендації щодо покращення її стану.

Поняття музична культура трактується по-різному. Зокрема, за твердженням В. Рожка, музична культура – це величезний неповторний світ чарівних мелодій, монументальних симфонічних полотен, багатожанрової інструментальної та вокальної творчості, оперних і балетних опусів, це багатобарвне море пісень і жанрів [8; 19]. За даними інформаційного Інтернет-порталу Академік (Єкатеринбург енциклопедія),

музична культура – це багаторівнева система, що включає різноманітні види і жанри музичного мистецтва, композиторське виконавське мистецтво, концертні, театральні і музично-освітні заклади, музичні спілки, клуби, гуртки, побутові і домашні музикування [2]. Ще одне визначення російських дослідників про музичну культуру трактується так: якщо виходити з того, що культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людським суспільством, то зрозуміло, що музична культура – це, з одного боку частина спільної культури, а з іншого – показник рівня цієї загальної культури [7].

За визначенням Джона Блекіна, етномузикознавця і соціального антрополога (John Blacking), у всіх культурах світу через відрізок часу в історії людства музика була невід'ємною частиною діяльності людей. Музика – це унікальна форма спілкування, вона зв'язує всі народи світу незалежно від раси і мови, має безліч форм і функцій, відображаючи політичні, соціальні і релігійні ідеали. Поєднуючи нас із нашим культурним спадком, музика дозволяє нам розуміти інші культури. Враховуючи це, здається, що в людства дійсно має глибоку потребу у музиці, – пише у своїй книзі Джон Блекін [11; 54]. Необхідно також врахувати, що музична культура – це ще й один із чинників прогресивного розвитку нації, розвитку незалежної самобутньої держави, формування національної ідентичності громадян країни. Деякі фахівці під словосполученням музична культура розуміють систему всіх державних інституцій (музичну освіту, музикознавство, концертні зали тощо), тобто все, що забезпечує поширення, обмін та сприйняття в суспільстві музичних цінностей (створення і виконання музичних композицій) [1]. Музична культура відноситься до вивченого способу вироблення і використання музики, яка розділена групою людей і зазвичай передається від покоління до покоління, – пише Ф. Робінсон.

Музична культура України багата своїми традиційними піснями, інструментальними шедеврами, оперними і балетними творами, величезною кількістю традиційних народних і класичних творів, як пісенних, так і інструментальних, мовою і стилем виконання. Окремою галуззю в українській музичній культурі залишається пісенна творчість, а її кращими представниками у ХХ ст. є П. Майборода, О. Білаш, І. Шамо, А. Філіпенко та їх молодші колеги – В. Івасюк, Т. Петриненко та ін. [6; 261–269]. У сучасній Україні, особливо впродовж останніх п'яти років, розвиток музичної культури значно ускладнився. Цей етап розвитку дуже складний, адже імена видатних композиторів, українських артистів загалом і всіх яскравих представників української естрадної та інструментальної творчості залишаються в минулому і розглядаються тепер, як спадщина української нації, а нових яскравих імен, які б просували українську пісню, музику і українське поетичне слово, не збільшується. На противагу розвитку української вітчизняної пісенної культури стрімко розвивається український шоу-бізнес, де первинним завданням свого функціонування є не творчість, а комерційна вигода.

Більшість артистів української естради сьогодні виконують свої пісні російською мовою. Серед українських популярних естрадних артистів є мало таких, які б співали українською. Переважно українська мова активно використовується та поширюється на фестивалях, що проводяться по всій Україні. Більшість молодих гуртів співає українською, але вони часто залишаються поза увагою загальної аудиторії населення. В основному, за стилем виконанням або жанром музики такі гурти вважаються не

форматними. Задля просування своїх пісень молодим музикантам необхідні значні капіталовкладення. Більшість продюсерів в Україні сьогодні йде іншим шляхом – найбільш простим. Важливим для продюсерів є те, не про що співають, не голос, стиль чи мова, навіть не музика, а головне – це імідж і масштабність шоу, зробленого артистом. Ще одна важлива складова легкого успіху артиста – це сучасна популярна музика. Вивчивши потреби більшості молоді, продюсер береться за комерціалізацію артиста і чим простішою буде ритм музики, чим простішими будуть слова пісні (пісня без сенсу і змісту), тим більший успіх вона матиме. Е. Маккой, Р. Бадінелі, К. Коебель, В. Табет визначали комерціалізацію, як скоординовані технічний та бізнесовий процеси прийняття рішень (і в результаті дії), необхідних для успішної трансформації нового продукту або послуги від концепції до ринку. Комерціалізація часто стосується процесу розвитку нового продукту, а не його розширення [12]. У сучасній Україні шоу-бізнес більшою мірою став механізмом із «виробництва» «зірок» естради» на численних «фабриках зірок», проведення масово-видовищних вистав, тих культурних заходів, метою створення яких стає отримання прибутку, а не естетичні та художні завдання, тобто той результат впливу «прекрасного» – творів мистецтва, елітарної культури – на публіку, що визначався Аристотелем поняттям «катарсис» – «очищення душі» [8; 193]. Зараз яскраво помітною є тенденція щодо витіснення народної музичної культури і заміни її «масовою» комерційною, яка випускається немовби у транспортері. Фактом є те, що замість різноманітних культурних традицій на заміну прийшов «цілісний, усереднений, типовий стандарт» [10; 190 – 196]. Нині також потребують дослідження та ретельного аналізу фестивальний рух України, а загалом і пісенні конкурси України, як основа успішного формування вітчизняної музичної культури. Музична діяльність людини є багатоманітною і має три основні різновиди: композиторська творчість, виконавство і сприйняття музики [8; 19]. Музика завжди розглядалася як сфера культури, що формує естетичний і моральний людський ідеал особливими засобами – звуками, які виникають із коливання струни, стовпа повітря (принцип духових інструментів), мембрани – шкіри, міхура, дерева, металу. І із цього погляду звуки (так само, як і ритми) – явище самої природи: спів птахів і голоси тварин і людей, дзюрчання води та дзвін капелі тощо. Таким чином, через спільність звукового природного середовища встановлюється зв'язок із звуковою природою мови людини, із психікою, емоційно-моральним світом особистості. Тому музичну культуру не можна відокремити від людського буття, вона є відображенням і вираженням суспільно-історичної сутності людини, невід'ємною частиною її суспільної свідомості, чинником її розвитку. Музична культура свідчить про дійсність, про сучасну духовну атмосферу суспільства, про суспільне буття людини і по ній можна судити про умови, у яких вона виникла [5; 22–28].

На думку Ф. Робінсона, єдина музична культура може розповсюджуватися у часі і просторі, і багато творчих змін можна знайти в межах однієї музичної культури при збереженні при тому її сутності. Наприклад, різниця між «Ska» і «Reggae» (Ска і Реггі) – творча зміна в межах єдиної музичної культури (музика Карибського моря), як і різниця між «Swing» і «Be-bop» (Свінгом і Бі-поп) (джаз), так і різниця між Renaissance і Romantic (Ренесансом і Романтик) (це західна художня музика). Для вітчизняної музичної культури глобальним чинником її формування є фестивалі. Адже участь

молодих виконавців у фестивалях дає можливість здобути прихильників, тих хто буде купувати їх музичний продукт, відвідувати всі концерти і слідкувати за їх творчим розвитком. Більшість молодих виконавців відвідують такі заходи задля того аби репрезентувати себе на широку аудиторію і заявити про себе як потужних професійних артистів. Адже музичний фестиваль – це місце, де відбуваються виступи виконавців лише наживо.

За останні п'ять років розвиток фестивального рух в Україні дещо знизився. В 2009 р. багато засобів масової інформації писали про так званий «фестивальний бум», але зараз ми не спостерігаємо такої тенденції. Українські фестивалі мають дуже низький рівень свого проведення. Деякі музичні фестивалі через нестачу фінансування змушені залишатися поза увагою повномасштабної аудиторії, інші ж організують фестивалі за власний кошт і власними зусиллями – заради ідеї, так би мовити. Зразковими фестивалями, які сприяють розвитку та пропаганді вітчизняної музичної культури, на нашу думку, є такі: Країна Мрій – фестиваль Олега Скрипки, Гогольфест – фестиваль сучасного мистецтва, де окрім музики реалізуються різноманітні твори сучасного мистецтва; Флюгери Львова, Контрасти, Захід, Етновир, Альфа Джаз. Всі ці фестивалі мають різні концепції, але більшість українських артистів виконують свої вокально-музичні твори українською мовою. Саме ці фестивалі здійснюються в наближеності до європейського рівня, адже їх відвідують безліч виконавців із Європи та вони користуються великою популярністю серед молоді. Часто учасники музичних фестивалів беруть участь у них безкоштовно, особливо молоді гурти, розраховуючи лише на нову аудиторію та можливість заявити про себе. Але після закінчення фестивалю у більшості випадків їх творчість закінчується, адже просування артиста вимагає значних фінансових витрат, які не завжди можуть знайти молоді артисти початківці. Важливою проблемою в організації фестивалів є недостатнє фінансування. Якби організатори фестивалю забезпечували гонораром кожного артиста, навіть початківця, тоді це давало б артистам поштовх і можливість вкладати чесно зароблені кошти у власне просування. Ми можемо проаналізувати наступну картину.

Коли молодий артист виступає на музичному фестивалі задля успіху, йому необхідно:

1. Профінансувати організаційні моменти (переїзд, проживання, харчування).
2. Гонорар не менше 8 тис. грн. (якщо брати до уваги потужні музичні фестивалі).
3. Під час фестивалю поспілкуватися з представниками ЗМІ.
4. Протягом виступу справити позитивне враження на аудиторію слухачів.

Це дуже важливі складові успішного виступу виконавця. Тому, якщо немає хоча б однієї з цих складових, самим артистам дуже важко на початковому етапі проявити себе, адже безліч талановитих молодих українських гуртів так і залишаються або поза увагою великої аудиторії, або лише актуальними в період проведення фестивалю. Якщо б артистам початківцям виплачували гонорари за виступи, для них це був би великий поштовх у кар'єрному рості. Можна припустити, що зароблені кошти молоді артисти могли б вкласти у ще одну фазу розвитку свого просування, це міг би бути запис нової пісні і її випуск для прихильників, чи звичайна ротація на радіо, або кліп на нову пісню. Обговорення даного питання може зайняти дуже багато уваги, тому ми вважаємо за

доцільне подати лише основне бачення вирішення проблеми. Фестивальний рух України і розвиток молодих виконавців немає фінансування держави. Якби держава здійснювала підтримку музичного фестивального руху країни на законодавчому рівні, багато проблем, зокрема й виплати гонорарів артистам, взагалі б не існувало. Також дуже необхідним є те, щоб держава підтримувала молодих талановитих вітчизняних артистів на законодавчому рівні.

Проблемою і значним недоліком при формуванні пісенної музичної культури є те, що телефіри і радіостанції в основному насичені музичним продуктом закордонного походження. Все частіше ми маємо змогу чути і бачити російських виконавців як на нашій сцені, так і в телеекрані, а більшість українських виконавців залишаються в тіні. Лише найпопулярніші українські естрадні артисти, які приділяють основну увагу музичному ринку Росії, залишаються на одному рівні із російською естрадою. Позитивним чинником у формуванні пісенної музичної культури на сьогодні є те, що найбільше різноманітних конкурсів і фестивалів щороку відбувається у Львові. Всього щороку у Львові проводиться понад 100 різних фестивалів, тому цьому місту у 2009 р. було присвоєно звання «Культурної столиці України».

В країнах Європи, зокрема Німеччині, Франції, Італії, дуже потужно проводяться національні музичні фестивали, держава здійснює як фінансову підтримку, так і підтримку на законодавчому рівні. Ефіри на радіо і телебаченні заповнені програмами власного виробництва. Вся світова спільнота активно оберігає свою музичну спадщину, популяризує її, реалізуючи різноманітні музичні дієства. Проблема ж в Україні залишається. Вже понад 20 років в нашій державі намагаються зберегти лише частину тієї національної музичної спадщини, яка залишилась нам після наших нащадків і ввійшла у світову історію, при тому не формуючи нову. Слід зауважити, що після здобуття незалежності в українців з'явилися справжні можливості для реалізації свого духовного потенціалу [6; 263]. Зрештою, значного занепаду зазнала культура наприкінці 2009 по 2014 рік включно, так як мінімальні фінансові ресурси щорічно виділялися на культуру, окрім того і законодавча база багато в чому обмежувала розвиток не лише музичної, а й всієї культури загалом.

У квітні 2013 р. влада внесла зміни до ЗУ «Про культуру». У порядку контролю за виконанням Закону України «Про культуру» 17 квітня 2013 р. Комітет з питань культури і духовності на своєму засіданні розглянув звернення Всеукраїнської ради директорів початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання) щодо пропозицій Міністерства фінансів України на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 11.01.2013 №187/1/1-13 стосовно оптимізації мережі бюджетних установ, які утримуються за рахунок коштів місцевих бюджетів [4].

Сьогодні необхідні культурні реформи в нашій державі. Необхідно, щоб владні структури на законодавчому та стратегічному рівні провели заходи щодо підтримки культури загалом і сприяли розвитку української національної музичної культури, а також продумали шляхи щодо її модернізації і популяризації задля введення музичної культури в кола молодого покоління.

Тільки в таких умовах музична культура зможе достойно влитися у світові культури. Розвиток музичної культури сьогодні перебуває на стадії занепаду, враховуючи

економічні і політичні негаразди в Україні. Багато молодих і талановитих артистів сьогодні реалізують свою творчість за кордоном. Переважна більшість естрадних молодих артистів активно працює за межами країни. Дуже часто ми маємо змогу чути і бачити яскраві виступи вітчизняних артистів на російських сценах, в теле- і радіоефірах, які виконують власні пісні державною мовою Російської Федерації. Дуже яскравим прикладом є такі артисти: Ані Лорак, Світлана Лобода, Міка Ньютон, Гаїсія Повалій, Потап і Настя Каменських, гурт «Время і Стекло» та ін. Аліна Гросу – виконавиця, яка ще будучи юною артисткою виконувала свої «хіти» лише українською, зараз же в арсеналі її творів немає жодного українського; заслужений артист Віталій Козловський виконував багато пісень українською мовою на початку своєї пісенної кар'єри. Аналогічну картину спостерігаємо із артисткою естрадного пісенного жанру Наталією Валевською. Навіть дочка відомого українського співака Назарія Яремчука Марія Яремчук для реалізації своєї творчості у вітчизняному шоу-бізнесі обрала не українську, а російську мову. Зразками вітчизняної сучасної музичної культури є і залишаються такі відомі артисти: Руслана, Олег Скрипка, Сашко Положинський, Марія Бурмака, Анатолій Магвійчук, Кузьма, а серед гуртів: ТНМК, Мед Хедс, Тік, С.К.А.Й., Друга ріка, Гайдамаки та гурт Океан Ельзи, який є відомим та популярним не лише в Україні, а й далеко за її межами, особливо в Росії. Гурт Океан Ельзи ще раз підтверджує, що музика немає ніяких мовних бар'єрів, що навіть виконуючи українські пісні, в Росії можна здобути прихильність. Творчість гурту Океан Ельзи стала своєрідною «перлиною» національної музичної культури.

Багато українців не мають змоги відвідувати консерваторії, опери, балети, театри, концерти і навіть фестивалі не тільки через низький рівень життя, але й через територіальні бар'єри. Іноді для пересічного жителя України це є недосяжним через неспроможність дістатися туди, бо люди, які живуть в сільських місцевостях, проживають у важких умовах і навіть транспорт туди йде щонайбільше два рази на день. Великий вплив на формування та розвиток музично підкованого культурного потенціалу громадян має телебачення і радіо. Сьогодні музичні канали відкрито нав'язують українцям слухати ту музику, яку їм вигідно, тому переважна більшість населення надає перевагу сучасній популярній українській музиці. А всі інші жанри музичної творчості обмежуються вузькою аудиторією прихильників. Телеканали відкрито пропагують російських співаків та тих українських, які виконують російські композиції, лише іноді звучать американські та європейські пісні.

Ми припускаємо, що якщо й надалі на території нашої держави домінуючим чинником у розвитку музичної культури буде пропаганда та популяризація лише естрадного жанру пісні та її виконання буде супроводжуватися на 85% російською мовою, це може призвести до втрати національної самобутності держави, відповідно, національна музична культура зникне. Тому необхідно, щоб держава знайшла ті важелі, які б сприяли розвитку нашої музичної культури, а телебачення і радіо було одним із засобів просування її в маси.

Останні важкі і трагічні події довели, що українська нація, яка прагне мати власну культуру, власну історію і бути господарем у своїй країні. Тому важливо сьогодні не забувати, що рухатись потрібно лише вперед до прогресу, до розвитку, до грамотного

і всебічно розвиненого суспільства, щоб не дати себе обдурити і не дати собою маніпулювати. Зараз ми переживаємо часи перебудови і супротиву попередньому режиму, метою якого було знищення культурної спадщини країни та перетворити населення України на осіб, індивідуальних до національних надбань. Країна була на завершальному етапі щодо втрати її самобутності при правлінні В. Януковича, доказом цього є вищезгадані закони і мінімальне фінансування міністерства культури та майже відсутність фінансування музичних проєктів.

Отже, варто зазначити, що сучасний стан вітчизняної музичної культури перебуває в глибокій кризі, яка виникла внаслідок не продуманих, а інколи цілеспрямованих руйнівних заходів щодо її функціонування та розвитку. З метою забезпечення прогресивного еволюціонування музичної культури як державі, так і громадським організаціям слід активно розвивати та поширювати її здобутки, а також пропагувати на теренах вітчизняної та міжнародної спільноти.

Література:

1. Зобенько Т. І. Роль музичної культури в ціннісному орієнтуванні молоді / Т. І. Зобенько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://culturalstudies.in.ua/knigi_7_47.php
2. Інтернет-портал: Академік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ekaterinburg/321/МУЗЫКАЛЬНАЯ#sel=3:1,4:27>
3. Кадцын Л. М. Музыкальное искусство и творчество слушателя: учеб. пособие для вузов. / Л. М. Кадцын – М. : Высш. шк., 1990 – 303 с.
4. Комітет ВРУ з питань культури і духовності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kompkd.rada.gov.ua/kompkd/control/uk/publish/article?art_id=46930&cat_id=44731
5. Левіна Т. В. Філософські та духовні аспекти функціонування музичного мистецтва в сучасній культурній картині світу / Т. В. Левіна // Зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2010. – С. 22–28.
6. Палова О. Ю. Історія української культури / навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / За ред. О. Ю. Палової – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 368 с.
7. Рыцарева М. Г. Классическая музыка / М. Г. Рыцарева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.classic-music.ru/muskultura.html>
8. Рожок В. М. Музыка і сучасність / Монографічні дослідження, науково-популярні, критичні та публіцистичні твори / В. М. Рожок – К. : Книга пам'яті України, 2003. – 368 с.
9. Чередниченко Т. В. Тенденции современной западной музыкальной эстетики. К анализу методологических парадоксов науки о музыке: монография / Т. В. Чередниченко. – М. : Музыка, 1989. – 222 с.
10. Яковенко М. Л. Особливості формування музичних уподобань студентської молоді в умовах масової культури / М. Л. Яковенко, Л. М. Нестеренко // Вісник Донецького НУЕТ № 2 (58) '2013. – 206 с.
11. *Blacking John / How Musical Is Man?.* / Contributors: John Blacking / Publisher: University of Washington Press. Place of publication: Seattle. Publication year: 1974. – 148 p.
12. *Concurrent Commercialization and New-Product Adoption for Construction Products* [Електронний ресурс]: (матеріали конф. “The construction and building research conference of the Royal Institution of Chartered Surveyors” COBRA 2008) / Andrew P. McCoy, Dr. Ralph Badinelli, Dr. C. Theodore Koebel, Dr. Walid Thabet // Dublin Institute of Technology, Dublin, 4–5 September 2008; редкол.: Kate Carter [та ін.] – Назва з екрана. – http://www.rics.org/site/download_feed.aspx?fileID=3439&fileExtension=PDF.